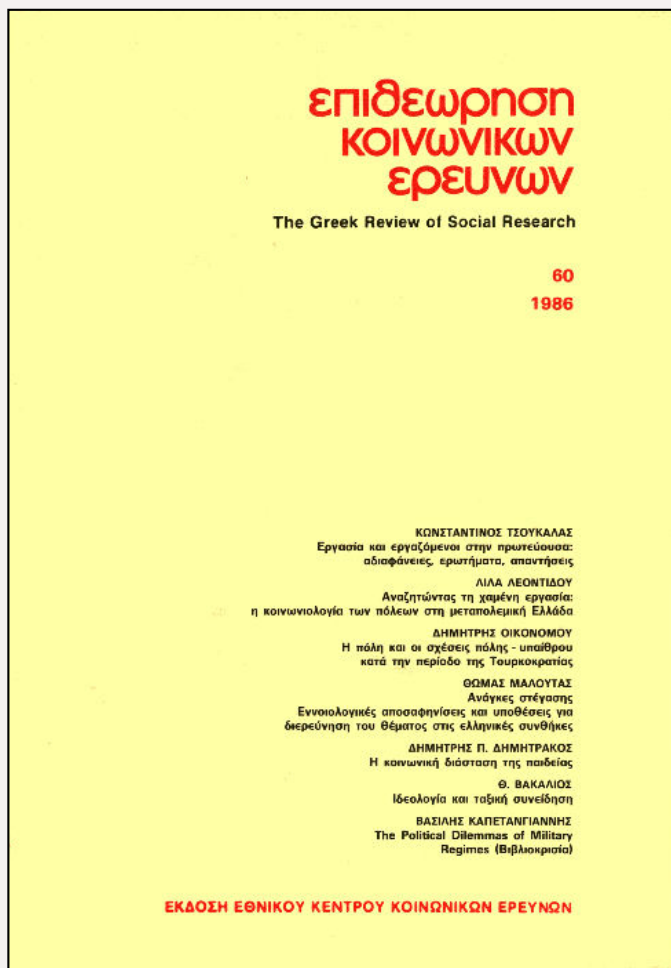

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 60, 1986

**Ανάγκες στέγασης: εννοιολογικές
αποσαφηνίσεις και υποθέσεις για διερεύνηση του
θέματος στις ελληνικές συνθήκες**

Μαλούτας Θωμάς ΕΚΚΕ
<https://doi.org/10.12681/grsr.907>

Copyright © 1986 Θωμάς Μαλούτας

To cite this article:

Μαλούτας, Θ. (1986). Ανάγκες στέγασης: εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και υποθέσεις για διερεύνηση του θέματος στις ελληνικές συνθήκες. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60(60), 146-165. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.907>

Θωμάς Μαλούτας*

ΑΝΑΓΚΕΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ**

Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και υποθέσεις
για διερεύνηση του θέματος στις ελληνικές συνθήκες

Α. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

Οι ανάγκες είναι έννοια βαθύτατα σημασιοδοτημένη από την κοινή λογική στα πλαίσια της καθημερινής χρήσης της. Η επιστημονική θεώρησή της προϋποθέτει τη ρήξη με την αντιμετώπιση της κοινής λογικής που αποτελεί σύνολο προϊδεάσεων οι οποίες πηγάζουν από τη φαινομενική διαφάνειά της, διαφάνεια που όσον αφορά στα κοινωνικά φαινόμενα είναι «εκτυφλωτικά προφανής».¹

Η ρήξη πρέπει να γίνει φυσικά όχι μόνο απέναντι στην κοινή λογική αλλά και απέναντι σε κάθε θεωρία που θεμελιώνεται χωρίς να την προϋποθέτει. Βασική ρήξη πρέπει να υπάρξει, κατά συνέπεια, με τις αντιμετώπισεις των αναγκών που πηγάζουν από τις θεμελιώδεις παραδοχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας που εκλαμβάνει τις σημερινές παραγωγικές σχέσεις ως φυσικές και αιώνιες, με άμεσο αποτέλεσμα την απώλεια της δυνατότητας προσέγγισης της ιστορικής διάστασης των αναγκών. Από την άλλη πλευρά, τα εννοιολογικά εργαλεία προσέγγισης των αναγκών που ανέπτυξε η νεοκλασική οικονομική σκέψη —οριακή ωφελιμότητα, απεριόριστη δυνατότητα

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

** Ο κορμός του κειμένου αυτού αποτέλεσε συμβολή του συγγραφέα στην προβληματική της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ για την κατοικία και τις οικοδομικές επιχειρήσεις σχετικά με τις στεγαστικές συνθήκες (Ιούνιος 1984).

1. Για την έννοια της ρήξης βλ. P. Bourdieu, J.C. Chamboredon, J.C. Passeron, *Le Mé-tier de sociologue*, Παρίσι, La Haye, Mouton, 1980 (3η έκδ.), σ. 27.

υποκατάστασης συγκεκριμένων καταναλώσεων από άλλες κτλ.²— περιορίζουν κάθε δυνατότητα αντίληψης της κοινωνικής διαφοροποίησης των αναγκών πέρα από αυτήν που προκύπτει από τη διαφοροποίηση του εισοδήματος. Μέσα στο ιδιαίτερα περιοριστικό αυτό πλαίσιο δεν είναι παράδοξη η ανάπτυξη του μπηχειϊβισμού που ανήγαγε τη συμπεριφορά και τους ψυχολογικούς παράγοντες διαμόρφωσής της σε καθοριστικούς, και ουσιαστικά μοναδικούς, παράγοντες διαμόρφωσης των αναγκών.

Η ιστορικοϋλιστική προσέγγιση του προσδιορισμού των αναγκών άργησε ν' αναπτυχθεί. Μετά τīs κλασικές, αλλά σχετικά περιορισμένες, αναφορές του Μαρξ στο θέμα αυτό,³ η προσπάθεια στράφηκε αποκλειστικά, για πολλές δεκαετίες, στην κατάδειξη της αδυναμίας κάλυψης των αναγκών στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η άμεση σύγκρουση με τις νεοκλασικές θέσεις είναι σχετικά πρόσφατη και αποτέλεσε το αφετηριακό σημείο ανάπτυξης της ιστορικοϋλιστικής προσέγγισης των αναγκών στη σημερινή περίοδο.⁴

Στο πλαίσιο της σύγκρουσης αυτής και στην προσπάθεια θεμελίωσης του βασικού χαρακτήρα των αναγκών σε συνάρτηση με την παραγωγική διαδικασία, υπερεκτιμήθηκε η τελευταία ως μοναδικός ουσιαστικά παράγοντας διαμόρφωσης των αναγκών, με αποτέλεσμα να παραγνωριστεί η σημασία των υπολοίπων. Εμφανίστηκε έτσι, ως λογική συνέπεια, μια πλασματική αντίθεση μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών αναγκών —που η πολυπλοκότητα της πραγματικότητας συσκοτίζει την πλασματικότητά της— η οποία οριακά μας οδηγεί σε αυθαιρέσιες ταυτώσιμες με τις μπηχειϊβιστικές, αφού καταλήγει ουσιαστικά, έστω και έμμεσα, στην ύπαρξη καθοριστικών παραγόντων διαμόρφωσης των αναγκών, άσχετων με την παραγωγική διαδικασία.

Μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν αντιθέσεις μεταξύ του προσδιορισμού των αναγκών από το επίπεδο και τις δομές της παραγωγικής διαδικασίας, που αποτελούν και τη γενική οριοθέτησή τους και του τελικού πολυπροσδιορισμού τους από τα στοιχεία όλου του φάσματος των κοινωνικών σχέσεων; Η σύγχυση που υπάρχει στο ερώτημα αυτό μεταξύ αφηρημένου και συγκεκριμένου οδηγεί στην εντύπωση αντίθεσης μεταξύ αντικειμενικού (επίπεδο αφαίρεσης, τυπολογική έκφραση αναγκών) και υποκειμενικού (επίπεδο πραγματικότητας, έκφραση των αναγκών από τους συγκεκριμένους φο-

2. P.A. Samuelson, *Economics*, Τόκιο, Mc Graw - Hill, 1964 (6η έκδ.), σ. 424-433, H. Guittou, *Economie Politique - Introduction générale*, Παρίσι, Dalloz, 1973 (10η έκδ.), σ. 152-164.

3. A. Heller, *The Theory of Need in Marx*, Λονδίνο, Allison and Busby, 1976.

4. Βλ. σχετικά το αφιέρωμα του περιοδικού *La Pensée*, No 180, 4/1975 για τις ανάγκες και την κατανάλωση καθώς επίσης και το M. Decailot, E. Preteceille, J.P. Terrail, *Besoins et mode de production*, Παρίσι, Editions Sociales, 1977.

ρείς τους), χωρίς στην ουσία να υπάρχει διαφοροποιημένο επίπεδο «αντικειμενικότητας — υποκειμενικότητας» και στις δύο περιπτώσεις.

Η έννοια της αντικειμενικής ανάγκης είναι αντιφατική στο επίπεδο της πραγματικότητας, γιατί οι ανάγκες δεν μπορούν να νοηθούν παρά μόνο σε σχέση με τους φορείς έκφρασής τους. Εξίσου αντιφατική είναι και η έννοια της υποκειμενικής ανάγκης —όταν η υποκειμενικότητα χρησιμοποιείται σαν άρνηση των παραγόντων προσδιορισμού της— αφού η οποιαδήποτε υποκειμενικότητα βρίσκεται σε συνάρτηση με την πραγματικότητα που την περιβάλλει. Η συμπεριφορά, έκφραση της υποκειμενικότητας, καθορίζεται από σχετικά σταθερά συστήματα προδιαθέσεων (*habitus*),⁵ που αποτελούν εσωτερική των συνθηκών ζωής και, κατά συνέπεια, των κοινωνικών σχέσεων και της θέσης μέσα σ' αυτές. «Οι ανάγκες είναι το τμήμα εκείνο του συστήματος προδιαθέσεων που προδιαθέτει στις πρακτικές κατανάλωσης».⁶

Προέκταση αυτής της πλασματικής αντίθεσης είναι και η υποτιθέμενη αντίθεση ανάμεσα σε επιθυμίες και ανάγκες. Οι ανάγκες παίρνουν, έμμεσα, αντικειμενικό χαρακτήρα μέσα από τη διαδικασία μέτρησης του απόλυτου ύψους κάλυψής τους και την κατηγοριοποίηση των αποτελεσμάτων, διαδικασία που είναι πολύ δυσκολότερη για τις επιθυμίες.

Η διερεύνηση της υπάρχουσας κατάστασης επιτρέπει την εκτίμηση του απόλυτου ύψους κάλυψης των αναγκών —και όχι του βαθμού κάλυψής τους που προϋποθέτει τη γνώση τους— ενώ η διερεύνηση των επιθυμιών αφορά στις ανάγκες αυτές καθαυτές. Η τελευταία, άλλωστε, είναι και η μόνη δυνατότητα άμεσης προσέγγισης των αναγκών που προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση των «αόρατων τμημάτων» του πεδίου προσδιορισμού των αναγκών, ιδιαίτερα μάλιστα σε συνθήκες περιορισμένης ανάπτυξης της σχετικής γνώσης. Σε συνάρτηση εξάλλου με τις προηγούμενες πλασματικές αντιθέσεις στις οποίες έγινε κριτική, έχει αναπτυχθεί η τάση να περιορίζεται η προσπάθεια αφαίρεσης των «παραμορφωτικών κατόπτρων» αποκλειστικά σχεδόν στις επιθυμίες, ενώ και η υπάρχουσα κατάσταση στον τομέα αυτό αποτελείται, σε τελική ανάλυση, από πραγματοποιημένες επιθυμίες. Οι επιθυμίες αποτελούν εκφρασμένες ανάγκες· αποτελούν την πρακτική της οποίας οι ανάγκες αποτελούν το εννοιολογικό εργαλείο (*concept*).

5. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Γενεύη-Παρίσι, Librairie Droz, 1972, σ. 175.

6. M. Pinçon, *Besoins et habitus*, Παρίσι, C.S.U., 1978, σ. 43.

Β. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ

Ι. Το βασικό στοιχείο καθορισμού των αναγκών είναι, σε τελική ανάλυση, οι ιστορικά διαμορφωόμενες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη θέση των υποκειμένων στις εκάστοτε κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής. Η επικράτηση και εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είχε αποτέλεσμα μίαν άνευ προηγουμένου ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η εργατική δύναμη, στις συνθήκες αυτές, χρειάστηκε ν' αναπτύσσεται όλο και περισσότερο ποιοτικά και ποσοτικά για να μπορεί να αντεπεξέλθει στα συνεχώς και πιο πολύπλοκα καθήκοντά της. Κατά συνέπεια και η διαδικασία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης χρειαζόταν συνεχή διεύρυνση με νέα στοιχεία και αναβάθμιση των παλαιών.⁷

Στα πλαίσια αυτά και η κατανάλωση στέγης, βασική συνιστώσα της παραπάνω διαδικασίας, εξελίχτηκε ανάλογα. «Διαπιστώνουμε ότι η κατοικία των εργατών του 19ου αιώνα... (που ήταν ιδιαίτερα πρόχειρη) αντιστοιχεί στη μεταβολή των αγροτών σε μισθωτούς της πόλης, ή στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης των τεχνιτών, όπως και η κατοικία σε παραγκούπολη εξασφαλίζει τη συντήρηση της εργατικής δύναμης των σύγχρονων μεταναστών· αλλά και η «υγιεινή» κατοικία της μονοπυρηνικής οικογένειας αντιστοιχεί στην αναπαραγωγή των εργαζομένων στις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις του αιώνα μας».⁸ Η διαδικασία ανάπτυξης νέων αναγκών και κυρίως η ικανοποίηση και αναγνώριση/θεσμοθέτησή τους δεν διακρίνονται βέβαια ούτε από αυτοματισμό ούτε από γραμμική εξέλιξη. Αντίθετα πρόκειται για αντιφατική διαδικασία που τα χαρακτηριστικά της διαμορφώνονται από το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων και την εξέλιξή του. Σχηματικά, οι τάξεις και τα στρώματα φορείς της εργατικής δύναμης πιέζουν για τη διεύρυνση της αναπαραγωγής τους —πράγμα που είναι γενικά συνυφασμένο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την οικονομική ανάπτυξη γενικότερα— ενώ το κεφάλαιο τείνει να επιβάλλει τη λογική του όσο το δυνατόν μεγαλύτερου περιορισμού των στοιχείων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, κινδυνεύοντας συχνά να ξεπεράσει κάποια όρια, πέρα από τα οποία γίνεται προβληματική η απρόσκοπτη συνέχιση της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Το κεφάλαιο, ή τουλάχιστον ορισμένα τμήματά του, πιέζει σε ορισμένες περιπτώσεις για διεύρυνση των στοιχείων αναπαραγωγής της εργατι-

7. A. Capien, "Reflexions sur les determinations de la socialisation du capital variable", *Issues*, No 4, Παρίσι, 3e et 4e trimestre 1979, σ. 78.

8. S. Magri, *Politique du logement et besoins en main - d'oeuvre*, Παρίσι, C.S.U., 1972, σ. 18.

κής δύναμης. Η στάση του αυτή δεν έρχεται σε αντίθεση με τη γενική του λογική. Πρόκειται για τάσεις συγκυριακές και αποσπασματικές που καθορίζονται από τις ανάγκες της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας, η οποία έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την ανάγκη διευρυμένης αναπαραγωγής. Στη σημερινή φάση ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και όσο περισσότερο οι δομές του τείνουν να γίνονται φρένο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μειώνονται και οι έστω συγκυριακές και αποσπασματικές πιέσεις του κεφαλαίου για διεύρυνση των στοιχείων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, καθώς αυτό οδηγείται στην προοδευτική εγκατάλειψη της ενασχόλησής του με την παραγωγή υπεραξίας —που αποτελεί θεμέλιο της κυριαρχίας του στις κοινωνικές σχέσεις— και στην παράλληλη στροφή της πρόσοχής και δραστηριότητάς του στους μηχανισμούς ιδιοποίησής της.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια ορισμένα στοιχεία που παίζουν συγκεκριμένο ρόλο στην ανάπτυξη και διαμόρφωση των στεγαστικών αναγκών και των τρόπων κάλυψής τους.

Η μεγάλη ανάπτυξη των στεγαστικών αναγκών που φαίνεται ότι προκαλούν τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με την παρατεταμένη κρίση του προβλήματος ικανοποίησής τους, αποτελεί σαφή ένδειξη των ορίων ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η ανάπτυξη του επιπέδου της εργατικής δύναμης, αποτέλεσμα της ανάπτυξης του επιπέδου της παραγωγικής διαδικασίας, που σημαίνει, παρά την ύπαρξη αντίρροπων τάσεων (αποειδίκευση-déqualification), αυξημένο ποσοστό διανοητικής εργασίας, ανάπτυξη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, κ.λπ., αποτελεί βασικό παράγοντα δημιουργίας αυξημένων αναγκών στο επίπεδο του χώρου κατοικίας και της διαρρύθμισής του ώστε να υπάρχει περιθώριο απομόνωσης των μελών του νοικοκυριού για διαφοροποιημένες και παράλληλες δραστηριότητες (ξεκούραση, μελέτη, δουλειά, ψυχαγωγία, κ.λπ.).

Η αύξηση της κινητικότητας της εργατικής δύναμης στο χώρο —αποτέλεσμα της εξειδίκευσής της⁹— αυξάνει τον απαιτούμενο χρόνο καθημερινής μετακίνησης μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας στον οποίο προστίθεται και εκείνος της γενικότερης αύξησης των απαραίτητων μετακινήσεων. Αντίρροπη τάση θα μπορούσε να προκύψει από την αύξηση της δυνατότητας αλλαγής του τόπου κατοικίας που δεν εναρμονίζεται βέβαια με την ανάπτυξη της ιδιοκατοίκησης, ιδιαίτερα της περιφερειακής. Η ανάπτυξη της ιδιοκατοίκησης στην περιφέρεια των πόλεων, που παρουσιάστηκε κυρίως στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες τη μεταπολεμική περίοδο, καθορίστηκε από

9. J. Beaujeu-Carnier, *Géographie urbaine*, Παρίσι, A. Collin, 1980, σ. 243.

παράγοντες άσχετους με τον ορθολογισμό στις καθημερινές μετακινήσεις των εργαζομένων, η αντίθεσή της με τον οποίο είναι πια φανερή μετά τα σοβαρά προβλήματα μεταφοράς που έχει δημιουργήσει, ιδίως στις ΗΠΑ.¹⁰

Η αύξηση των μετακινήσεων σημαίνει παράλληλα ελάττωση του διαθέσιμου χρόνου για εργασία προετοιμασίας της κατανάλωσης,¹¹ ή επιδείνωση του λόγου του προς τον ελεύθερο χρόνο. Η αύξηση όμως αυτή σημαίνει και αύξηση της κούρασης και συνεπώς ανάγκη για ξεκούραση που συνεπάγεται τελικά ανάγκη για αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Η εντατικοποίηση της εργασίας, από την άλλη πλευρά, η υιοθέτηση ωραρίων βάρδιας (3×8) και άλλες σχετικές αλλαγές στις συνθήκες εργασίας, αυξάνουν επίσης την κούραση με το ίδιο τελικό αποτέλεσμα. Πιο συγκεκριμένα, οι παραπάνω παράγοντες οδηγούν σε αύξηση των αναγκών για οικιακό εξοπλισμό που ελαττώνει το χρόνο εργασίας προετοιμασίας της κατανάλωσης και για βελτιωμένες προδιαγραφές κατοικίας: προσωπικός χώρος για κάθε μέλος του νοικοκυριού, άνετα και ποικίλα έπιπλα, κλπ.

Η τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης και η όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης¹² έχουν πολλαπλές επιπτώσεις στο επίπεδο των αναγκών στέγασης, καθώς η κατοικία αποτελεί το επίκεντρο των διαδικασιών αναπαραγωγής με την έννοια ότι είναι ο χώρος στον οποίο αυτές αποφασίζονται, οργανώνονται και πραγματοποιούνται κατά μεγάλο μέρος για το σύνολο του νοικοκυριού. Αναπτύσσεται έτσι η ανάγκη στέγασης σε περιοχές με τη μεγαλύτερη δυνατή επάρκεια δικτύου συλλογικών μέσων κατανάλωσης (σχολεία, παιδικοί σταθμοί, μέσα μεταφοράς, περίθαλψης, αθλητισμού, ψυχαγωγίας, κ.λπ.).

Πέρα όμως από τις συλλογικές μορφές κατανάλωσης και η συγκέντρωση των κλασικών ιδιωτικών μορφών της έχει σημαντικές επιπτώσεις στις συνθήκες αναπαραγωγής. Η συγκεντροποίηση, για παράδειγμα, του λιανικού

10. K.H. Schaeffer, E. Sclar, *Access for All*, Harmondsworth, Pelican, 1975, σ. 103-120. G. Yago, "The coming Crisis of US Transportation", *International Journal of Urban and Regional Research*, τ. 7, No 4, 1983, σ. 577-601.

11. Η κατανάλωση αποτελεί άμεση διαδικασία μόνο σε ό,τι αφορά στην πραγματοποίηση της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Η κατανάλωση της αξίας χρήσης του προϋποθέτει, αντίθετα, στις περισσότερες περιπτώσεις, εργασία για την προετοιμασία της (π.χ. προετοιμασία φαγητού, κλπ.), E. Preteceille σε συνεργασία των M. Pinçon και P. Rendu, *Equinements collectifs, structures urbaines et consommation sociale*, Παρίσι, C.S.U., 1975, σ. 36.

12. Τα συλλογικά μέσα κατανάλωσης αποτελούν συγκεκριμένα αποτελέσματα της τάσης κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης. Πρόκειται για μέσα κατανάλωσης με κοινωνικοποιημένη είτε τη σχέση ιδιοκτησίας που τα διέπει είτε τη σχέση ιδιοποίησης των προϊόντων ή υπηρεσιών που προσφέρουν. Σχετικά με την τάση κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης βλ. M. Castells, *La question urbaine*, Παρίσι, Maspero, 2η έκδ., 1974, E. Preteceille, *ό.π.*, J. Lojkin, *Le marxisme, l'Etat et la question urbaine*, Παρίσι, P.U.F., 1977.

εμπορίου τροφίμων σε μεγάλες μονάδες —που παρουσιάζονται συχνά ως πρόοδος λόγω των μικρότερων τιμών που προσφέρουν και οι οποίες οφείλονται κυρίως στην ατελή διανομή των εμπορευμάτων στο χώρο— έχει άμεσες σχετικές συνέπειες: αύξηση του απαιτούμενου χρόνου μετακίνησης, που ωθεί, ανάμεσα στ' άλλα, στη συγκέντρωση των αγορών για εξοικονόμηση χρόνου, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει τη χρήση αυτοκινήτου για τη μεταφορά των προμηθειών (που σημαίνει επίσης επιβάρυνση καύσιμου και τουλάχιστον φθορά του αυτοκινήτου, αν θεωρήσουμε ότι η αγορά του καθορίζεται αποκλειστικά από άλλους παράγοντες), καθώς και την ύπαρξη επαρκούς οικιακού εξοπλισμού για τη φύλαξη-διατήρησή τους (μεγάλο ψυγείο, κ.λπ.).

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνικοποίηση της κατανάλωσης με την αντιφατικότητα που τη χαρακτηρίζει σε συνθήκες κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πέρα από τις γενικότερες επιπτώσεις της, οδηγεί στην αύξηση της ζήτησης κατοικίας στις περιοχές με πληρέστερο δίκτυο κοινωνικών, και μη, εξυπηρετήσεων, εντείνοντας έτσι, μέσω των μηχανισμών της αγοράς ακινήτων, τον κοινωνικό διαχωρισμό των περιοχών κατοικίας. Παράλληλα, η τάση συγκέντρωσης των κοινωνικών εξυπηρετήσεων και η συρρίκνωση που χαρακτηρίζει την εξέλιξή τους στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες —προϊόν της προσπάθειας εξοικονόμησης των κοινωνικών δαπανών που έχει ενταθεί στις συνθήκες της παρατεταμένης κρίσης¹³— επιβαρύνει τους ήδη ελλειμματικούς προϋπολογισμούς χρόνου και χρήματος των νοικοκυριών με τις συνέπειες που προαναφέρθηκαν.

Ο βασικότερος λόγος μείωσης —στο επίπεδο του νοικοκυριού— του διαθέσιμου χρόνου εργασίας προετοιμασίας της κατανάλωσης είναι η ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης· δημιουργείται έτσι ανάγκη υποκατάστασής του, που πρέπει να αντιμετωπισθεί με αύξηση των δαπανών του νοικοκυριού για αγορά τέτοιας εργασίας (είτε άμεσα —μίσθωση οικιακής βοηθού, baby sitter, κ.λπ.— είτε έμμεσα με τη μορφή προϊόντων που την εμπεριέχουν ή επιτρέπουν την αποφυγή της —έτοιμα φαγητά, ρούχα που δεν χρειάζονται σιδέρωμα, υλικά μιας χρήσης, κ.λπ.), ή για αγορά οικιακού εξοπλισμού που η χρήση του στα πλαίσια της προετοιμασίας της κατανάλωσης συντελεί στην εξοικονόμηση χρόνου.

13. Κλασικό είναι το παράδειγμα της δραστηκής συρρίκνωσης του κρατικού τομέα στέγασης στη Μ. Βρετανία, M. Ball, *Housing Policy and Economic Power*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Methuen, 1983· D. Donnison, C. Ungerson, *Housing Policy*, Harmondsworth, Pelican, 1982· M. Harloe, «The Recommodification of Housing», in M. Harloe, E. Lebas (eds.), *City, Class and Capital*, Λονδίνο, E. Arnold, 1981, σ. 17-50. Αντίστοιχη κατάσταση παρουσιάζεται και στη Γαλλία με τη μείωση της παραγωγής λαϊκής κατοικίας (HLM), S. Magri, *Logement et reproduction de l'exploitation*, Παρίσι, C.S.U., 1977, σ. 96-97 και 185-191, καθώς και σε πολλές άλλες χώρες.

Εξάλλου, η ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης αλλά και η μαζική καθιέρωση εργασίας με βάρδιες, η υποχρεωτική εκπαίδευση, κ.λπ., που σημαίνουν ουσιαστικά διαφοροποίηση ωραρίων για τα μέλη του νοικοκυριού, αποσυγχρονίζουν τους ρυθμούς ζωής με αποτέλεσμα τη μείωση του περιθωρίου συλλογικής αντιμετώπισης και κατανομής της εργασίας προετοιμασίας της κατανάλωσης και, κατά συνέπεια, την αύξηση της συνολικής διάρκειάς της και την παραπέρα συμπίεση του ελεύθερου χρόνου.¹⁴

Καθοριστικός παράγοντας της ελλειμματικότητας των προϋπολογισμών κάλυψης των αναγκών είναι οπωσδήποτε η στενή και αλλοτριωτική αντιμετώπισή τους στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που συγκεκριμενοποιείται με τη μορφή του μισθού η οποία καθορίζει τον τρόπο ικανοποίησής τους, ενώ το ύψος του καθορίζει το ποσοστό των αναγκών που θα καλυφθούν. Ο μισθός δεν αναγνωρίζει ανάγκες παρά μόνο ως συνθήκες παραγωγής υπεραξίας περιορίζοντας έτσι την ικανοποίησή τους όταν δεν έχουν άμεση σχέση μαζί της (ανάγκες ανέργων, αρρώστων, γέρων, παιδιών, κ.λπ.) ενώ παράλληλα κομματιάζει την ικανοποίηση των αναγκών που καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους —όπως η στέγαση— λόγω της τάσης του να καλύπτει μόνο τις άμεσες —και χρονικά— ανάγκες.¹⁵ «Ο μισθός τείνει πράγματι στην απόδοση μόνο των αξιών χρήσης που είναι απόλυτα απαραίτητες για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης: την εξασφάλιση της σημερινής στέγασης και όχι εκείνης της επόμενης χρονιάς».¹⁶

Έτσι ο μισθός, πέρα από το ότι συμβάλλει αποφασιστικά στη διαφοροποίηση της δυνατότητας κάλυψης των αναγκών μεταξύ των διαφόρων τμημάτων των εργαζομένων ανάλογα με την άμεση προσφορά τους στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας, οδηγεί, λόγω της τάσης του να επιτρέπει την ικανοποίηση όλο και λιγότερων αναγκών,¹⁷ σε αύξηση του χρόνου εργασίας για την προετοιμασία της κατανάλωσης (που θα μπορούσε να εξοικονομηθεί με

14. Σχετικά με τις εξελίξεις στο επίπεδο των προϋπολογισμών χρόνου των νοικοκυριών, βλ. M. Young, P. Wimott, *The Symmetrical family*, Harmondsworth, Pelican (4η έκδ.), 1984. Επίσης σχετικά με την ιστορική διάσταση του μετασχηματισμού του ρόλου του νοικοκυριού στα πλαίσια της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης βλ. S. Magri, *Politique du logement*, σ. 35-37.

15. P. Grevet, *Besoins populaires et financement public*, Παρίσι, Editions Sociales, 1976, σ. 47-52.

16. C. Topalov, *Capital et propriété foncière*, Παρίσι, C.S.U. 1973, σ. 197.

17. Στα πλαίσια της ραγδαίας ανάπτυξης των αναγκών στις σημερινές συνθήκες, η προσπάθεια διατήρησης της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων είναι μια αμυντική προσπάθεια που ούτε τη διατήρηση του υπάρχοντος επιπέδου ικανοποίησης των αναγκών διασφαλίζει αφού δεν επιτρέπει να συμπεριληφθούν οι νέες ανάγκες.

τη χρήση σχετικού εξοπλισμού αν το επίπεδο του μισθού το επέτρεπε) καθώς και σε υποκατάσταση εμπορευματικών καταναλώσεων από άλλες που έχουν τις ρίζες τους σε παλαιότερους τρόπους παραγωγής (π.χ. φύλαξη των παιδιών κατά τις εργάσιμες ώρες στα πλαίσια οικογενειακού ή φιλικού δικτύου αλληλοβοήθειας).

Η ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης διπλασιάζει —περίπου— τη δυνατότητα εμπορευματικών καταναλώσεων του νοικοκυριού. Όμως η υπερεκμετάλλευση της γυναικείας εργασίας και το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του μισθού της πρέπει να διατεθεί για εμπορευματικές καταναλώσεις που θα υποκαταστήσουν την εργασία προετοιμασίας της κατανάλωσης —που δεν θα μπορεί πλέον να προσφέρει— και τη φυσική παρουσία της στο σπίτι, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο διπλασιασμός αυτός του μισθού στο επίπεδο του νοικοκυριού δεν αποτελεί συνήθως σημαντική αύξηση της δυνατότητάς του για κάλυψη περισσότερων αναγκών. Παράλληλα, στις συνθήκες αυτές, ο χρόνος εργασίας για την προετοιμασία της κατανάλωσης στα πλαίσια του νοικοκυριού ελαττώνεται, αλλά ο συνολικός χρόνος εργασίας αυξάνεται. Εξάλλου, στα πλαίσια της τάσης αύξησης του χρόνου εργασίας για την προετοιμασία της κατανάλωσης, που αναφέραμε προηγουμένως, τη δημιουργούμενη υπερεπιβάρυνση των προϋπολογισμών χρόνου των οικοκυριών την επωμίζεται συνήθως μονόπλευρα η εργαζόμενη γυναίκα.

Η ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης εμποδίζεται από την εξάπλωση της ιδιοκατοίκησης στην περιφέρεια των πόλεων, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης είναι λίγες ενώ, παράλληλα, η δυνατότητα καθημερινής μετακίνησης της γυναικείας εργατικής δύναμης περιορίζεται λόγω των περισσότερων, συνήθως, ανειλημμένων υποχρεώσεων στο επίπεδο της εργασίας προετοιμασίας της κατανάλωσης του νοικοκυριού. Η αντίφαση αυτή έχει συνέπειες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο.¹⁸

Η προσφορά στέγης αποτελεί βασικό παράγοντα καθορισμού του πλαισίου έκφρασης των στεγαστικών αναγκών. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών δομών και ιδιαίτερα η διεύρυνση του μονοπωλιακού κεφαλαίου στον οικοδομικό τομέα, που αργοπόρησε ιδιαίτερα σε σχέση με άλλους τομείς,¹⁹ δημιούρ-

18. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι μη εργαζόμενες γυναίκες των προαστίων των μεγάλων αμερικανικών πόλεων (suburban wives) που, στην αρχή της εποχής της ραγδαίας εξάπλωσης του ιστού των μεγαλουπόλεων, χαιρέτιστηκαν σαν τα πρότυπα της ευτυχίας. B. Friedan, *The Feminine Mystique*, Harmondsworth, Pelican, 1963, σ. 15-60.

19. F. Ascher, «C.M.E. et secteur de production du bâtiment», *Les Cahiers du CERM*, 1974, σ. 47-65.

γησαν ένα αρκετά περιορισμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η ικανοποίηση των στεγαστικών αναγκών. Στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης αλλά και στις ΗΠΑ η μεταπολεμική κατάσταση χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, που παράγει κυρίως στέγη για ιδιοκατοίκηση στην περιφέρεια των πόλεων και από την παράλληλη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα. Βασική συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν η συνεχής αύξηση του κόστους κατοικίας που απομάκρυνε τη δυνατότητα απόκτησής της από τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα.

Σημειώσαμε ήδη την αντιφατικότητα ορισμένων πλευρών της περιφερειακής ιδιοκατοίκησης ως μορφής κάλυψης των στεγαστικών αναγκών των εργαζομένων, πράγμα που δείχνει ότι η ανάπτυξη της καθορίστηκε από παράγοντες άσχετους με την προσπάθεια κάλυψης των αναγκών αυτών. Παράλληλα, η δραστηριότητα του συγκεντρωποιημένου οικοδομικού κεφαλαίου στα κέντρα των πόλεων και στις παρυφές τους —αναπλάσεις πολεοδομικού ιστού και αναπαλαιώσεις κτιρίων— είχαν τελικά αποτέλεσμα, μέσω της ριζικής αλλοίωσης των περιοχών ανάπτυξης, την αφαίρεση των προϋποθέσεων ύπαρξης σχέσεων αλληλοβοήθειας σε επίπεδο γειτονιάς,²⁰ στα πλαίσια των οποίων πραγματοποιούνταν και οικονομία χρήματος, με την υποκατάσταση εμπορευματικών καταναλώσεων, και οικονομία χρόνου με την οργάνωση της εργασίας προετοιμασίας της κατανάλωσης σε συλλογικότερη από το νοικοκυριό βάση.

II. Οι παράγοντες διαμόρφωσης των στεγαστικών αναγκών, που εξετάσαμε μέχρι τώρα, έχουν αφετηριακό σημείο τις δομές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την εξέλιξή τους. Η σχέση τους αυτή με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής τους προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα, πράγμα που δεν σημαίνει όμως ότι θα πρέπει να παραγνωρίζουμε την επίδραση παραγόντων που απορρέουν από άλλες συνιστώσες του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Ειδικότερα δε σε περιπτώσεις κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών όπως ο ελληνικός, όπου ο βαθμός κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων είναι περιορισμένος συγκριτικά με αυτόν που παρουσιάζεται στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η επίδραση παραγόντων που απορρέουν από παλαιότερους τρόπους παραγωγής είναι συχνά εξαιρετικά σημαντική.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού περιορίζει προοδευτικά τις επιβιώσεις αυτές και την επίδρασή τους σε όλους τους τομείς. Αν πράγματι αυτό συμβαίνει «απλά» σε επίπεδο «μεγάλης διάρκειας»,²¹ η εξέτασή του με βάση συν-

20. H. Coing, *Renovation urbaine et changement social*, Παρίσι, Editions Ouvrières, 2η έκδ. 1976, σ. 294.

21. F. Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Παρίσι, Flammarion, 1977, σ. 41-61.

τομότερες διάρκειες εμφανίζει εξέλιξη πολυσύνθετη και διόλου γραμμική. Οι προκαπιταλιστικές επιβιώσεις, ενώ βρίσκονται γενικά σε αντίθεση με την εξάπλωση των καπιταλιστικών δομών, παρουσιάζουν συχνά συγκυριακή ανάπτυξη, ή έστω παρατεταμένη σταθερότητα, σε χώρους που, για διάφορους λόγους, είτε δεν υπάρχει άμεσος και άνισος συναγωνισμός είτε υπάρχει ακόμα και «πριμοδότησή» τους.

Σ' αυτή τη διαδικασία επιβίωσης, οι προκαπιταλιστικές δομές, προσαρμοζόμενες ολοένα σε νέες συνθήκες, υφίστανται αλλοιώσεις και στη μορφή και στην ουσία τους. Παράλληλα όμως επιδρούν και αυτές στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της ανάπτυξης των κυρίαρχων δομών.

Το σχήμα ανταγωνιστικής διαφοροποίησης μεταξύ σύγχρονων και προκαπιταλιστικών δομών τίθεται όλο και περισσότερο σε αμφισβήτηση με την ανάδειξη της λειτουργίας των τελευταίων σε χαρακτηριστικό της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο επίπεδο της κατανάλωσης.^{21α} Ο κοινωνικός και πολιτικός ρόλος της λειτουργίας αυτής (αντικείμενο εκμετάλλευσης και υποταγής στο κεφάλαιο ή φυτώριο εναλλακτικών τρόπων ζωής) εξαρτάται από το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων, κλπ.

Παρ' όλ' αυτά η προσπάθεια προσδιορισμού της επίδρασης των δομών αυτών στις στεγαστικές ανάγκες θ' αποτελέσει, όπως είναι αναμενόμενο, αντιστροφή σε μεγάλο βαθμό των κατευθύνσεων που προβάλλουν στην προηγούμενη ενότητα, τη στιγμή που η επιβίωση δομών είναι γενικά συνυφασμένη με τη μη ανάπτυξη των ανταγωνιστικών υποκατάστατων τους.

Στην Ελλάδα, η όχι ιδιαίτερα μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, με λογικό επακόλουθο τη διατήρηση σε χαμηλό επίπεδο των απαιτήσεων της παραγωγικής διαδικασίας από την εργατική δύναμη και συνυφασμένη σε μεγάλο βαθμό με την επιβίωση μικρών παραγωγικών μονάδων, έχει πολλαπλά επακόλουθα στο επίπεδο των στεγαστικών αναγκών.

Οι χαμηλές απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας σε συνδυασμό με τη σχετική απουσία εντατικοποίησης της εργασίας, κ.λπ., δημιουργούν περιορισμένες πιέσεις στην εργατική δύναμη σε ό,τι αφορά στο βασικό χώρο αναπαραγωγής της —κατοικία— και στο επίπεδο του μεγέθους και, κυρίως, σ' αυτό της επάρκειας του εξοπλισμού του.²²

21α. N. Redclift, E. Mingione (eds.), *Beyond employment*, Οξφόρδη, Blackwell, 1985.

22. Ορισμένα στοιχεία για την ανεπάρκεια του οικιακού εξοπλισμού στην Αθήνα στο G. Burgel, *La condition industrielle à Athènes*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-CNRS, 1970-1972, τ. 1, σ. 90-91. Αντίστοιχα για τη Θεσσαλονίκη βλ. Ομάδα Εργασίας ΤΕΕ για το Ρυθμιστικό της Θεσσαλονίκης, *Μελέτη της οικιστικής ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, ΤΕΕ-Τμήμα Κ. Μακεδονίας, 1981, σ. 267-268, όπου φαίνεται ότι ο οικιακός εξοπλισμός είναι γενικά περιορισμένος και συγκριτικά πιο περιορισμένος για τα λαϊκά στρώματα.

Εξάλλου, η απασχόληση σε μικρές μονάδες σε συνδυασμό με τη χαμηλή εξειδίκευση δεν δημιουργούν προϋποθέσεις σημαντικής αύξησης της καθημερινής μετακίνησης.²³ Η χαμηλή ανάγκη καθημερινής μετακίνησης δεν δημιουργεί μεν τάση για ιδιοκατοίκηση, αλλά τη διευκολύνει αν αυτή υπάρχει διαμορφωμένη από άλλους παράγοντες και οδηγεί λογικά σε εγκατάσταση όσο το δυνατό πλησιέστερα στον τόπο εργασίας, ιδίως όταν ο τελευταίος είναι σχετικά σταθερός (η μορφολογία, από αυτή την άποψη, των δυτικών συνοικιών της Αθήνας είναι ενδεικτική).

Η περιορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είχε αποτέλεσμα και τον περιορισμένο χαρακτήρα της τάσης κοινωνικοποίησης της κατανάλωσης. Η ανάπτυξη των μέσων μαζικής μεταφοράς δεν γίνεται πειστική ανάγκη όταν η εργατική δύναμη βρίσκεται κοντά στον τόπο δουλειάς της, οι σχολές εξειδίκευσης μπορούν να συνεχίσουν να υποκαθίστανται από την πρακτική μαθητεία όταν οι απαιτήσεις εξειδίκευσης δεν είναι μεγάλες, η ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας δεν έχει προφανή προορισμό όταν η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν έχει απαιτήσει ούτε πολύ χρόνο, ούτε πολύ χρήμα κ.λπ. Σ' αυτά τα πλαίσια η σχέση της κατοικίας με την περιοχή της —ως σχέση επίκεντρου προς το σύνολο του δικτύου καταναλώσεων— χαλαρώνει και οι απαιτήσεις του νοικοκυριού από την περιοχή κατοικίας περιορίζονται.²⁴ Κατά προέκταση η επιλογή της περιοχής κατοικίας δεν καθορίζεται τόσο από την ύπαρξη των ελάχιστων σύγχρονων μέσων κατανάλωσης αλλά από εκείνη των υποκατάστατων τους για τα οποία βασική προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη, ήδη ή δυνητικά, δικτύου αλληλοβοήθειας στη βάση οικογενειακών ή τοπικών δεσμών.²⁵ Μπορεί να υποστηριχθεί δε ότι σ' αυτές τις

23. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η πλειοψηφία των εργαζομένων στην περιοχή της Αθήνας κατοικεί σε απόσταση μικρότερη της μισής ώρας από τον τόπο εργασίας της (βλ. ΥΔΕ-ΕΚΚΕ, *Κοινωνιολογική μελέτη μείζονος περιοχής πρωτευούσης*, Αθήνα, 1973, τ. Α, σ. 542). Και στη Θεσσαλονίκη ο χρόνος μετακίνησης ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και εργασίας φαίνεται πως είναι σχετικά περιορισμένος (Ομ. Εργασίας ΤΕΕ, *ό.π.*, σ. 355).

24. Κύριο χαρακτηριστικό άλλωστε των περισσότερων περιοχών της Αθήνας φαίνεται να είναι η γενική ανεπάρκεια εξοπλισμού και όχι η μεταξύ τους διαφοροποίηση (βλ. Th. Maloutas, *Contribution à l'étude de la place des équipements collectifs de consommation dans le contexte athénien*, Thèse de Doctorat de 3e cycle, Université de PARIS-X 1982, σ. 424-425). Αντίστοιχη κατάσταση παρουσιάζεται στη Θεσσαλονίκη όπου η κατοικία ακολουθείται μόνο από την ανάπτυξη του λιανικού εμπορίου, ενώ τα άλλα στοιχεία κοινωνικού εξοπλισμού περιορίζονται στις περιοχές με διαμορφωμένη αγορά (παλιό κέντρο και γύρω περιοχές του) (Ομ. Εργασίας ΤΕΕ, *ό.π.*, σ. 155).

25. Μεγάλα ποσοστά ύπαρξης συγγενών ή φίλων στην ίδια γειτονιά ή έστω στον ίδιο δήμο ή κοινότητα παρουσιάζονται στην περιοχή της πρωτεύουσας (ΥΔΕ-ΕΚΚΕ, *ό.π.*, τ. Β', σ. 562-563). Επίσης παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από την άποψη αυτή η ομοιογένεια πολλών περιοχών, ιδιαίτερα στο παρελθόν, όσον αφορά στον τόπο καταγωγής των κατοίκων τους.

συνθήκες ο τόπος κατοικίας σε μεγάλο βαθμό καθορίζει και δεν καθορίζεται από τον τόπο εργασίας.²⁶

Στο επίπεδο του κόστους στέγασης υπάρχουν επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την κατάσταση που σκιαγραφήθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Από σχετικές μελέτες προκύπτει ότι το κόστος στέγασης στη μεταπολεμική περίοδο δεν ήταν δυνατόν ν' αντιμετωπισθεί, για μεγάλο μέρος των εργαζομένων, μέσω του μισθού.²⁷ Παράλληλα, όμως, παρουσιάζεται βελτίωση των συνθηκών στέγασης —με ταχύτερους ρυθμούς μάλιστα για τις χαμηλόμισθες κατηγορίες²⁸— καθώς και ουσιαστική διατήρηση του ποσοστού ιδιοκατοίκησης.²⁹ Αυτό σημαίνει ότι η κατανάλωση της κατοικίας για σημαντικό τμήμα των λεγόμενων λαϊκών στρωμάτων δεν αντιμετωπίζεται με το μισθό αλλά κυρίως με διαθέσιμα περιουσιακά στοιχεία —που ορισμένοι κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί (προϊκα, αντιπαροχή) διευκολύνουν την αξιοποίηση και το πέρασμά τους στις επόμενες γενιές χωρίς μεγάλες απώλειες— που είτε χρησιμοποιούνται άμεσα είτε εκποιούνται για το σκοπό αυτό και των οποίων η ύπαρξη είναι συνυφασμένη με τους χαμηλούς ρυθμούς προλεταριοποίησης της ελληνικής κοινωνίας.³⁰ Από την άλλη πλευρά, και σε συνδυασμό με τη μικρή απαίτηση καθημερινής μετακίνησης αλλά και, κυρίως, με τη σχετικά μικρή ανάπτυξη των καπιταλιστικών δομών στον οικοδομικό τομέα, υπήρχαν —κατά τη διάρκεια τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής περιόδου— οι προϋποθέσεις για εφικτή, όχι όμως αναγκαστικά και οικονομικότερη μακροπρόθεσμα, αυτοστέγαση³¹ σε κάποια απόσταση από το εμπορευματικό κύκλωμα (επενδύσεις προσωπικής εργασίας

26. Οι λόγοι επιλογής περιοχής κατοικίας στην Αθήνα το επιβεβαιώνουν. Η δυνατότητα απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας αποτελεί τον πρώτο λόγο, συνοδευόμενη στη δεύτερη θέση από οικογενειακούς λόγους (ύπαρξη συγγενών στην ίδια περιοχή, κλπ.). Οι επαγγελματικοί λόγοι βρίσκονται στην τέταρτη θέση με μικρό ποσοστό. Η διαφορά των ποσοστών των δύο πρώτων λόγων με αυτό του τέταρτου παρουσιάζεται σαφώς μεγαλύτερη στις περιοχές κατοικίας των λαϊκών στρωμάτων (ΥΔΕ-ΕΚΚΕ, *ό.π.*, τ. Β', σ. 570). Αντίστοιχα στη Θεσσαλονίκη, όπου η αλλαγή κατοικίας σπάνια σημαίνει και μετακίνηση από τον τόπο της αρχικής, κάθε αλλαγή φαίνεται ότι συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με μετακίνηση σε καθεστώς ιδιοκατοίκησης (Ομ. Εργασίας ΤΕΕ; *ό.π.*, σ. 260 και 339).

27. Δ. Εμμανουήλ, *Λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, ΤΕΕ, 1977 και του ίδιου, *Έρευνα κατηγοριών οικιστών εκτός υφιστάμενου δικτύου στεγαστικών ενισχύσεων*, Αθήνα, ΔΕΠΟΣ, 1979.

28. Για την περίοδο 1961-1971 βλέπε Δ. Εμμανουήλ, *Λαϊκή κατοικία*, σ. 57.

29. Σχετικά στοιχεία στις έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ, 1957-58, 1962-63, 1968-69 και 1974. Το ποσοστό ιδιοκατοίκησης αυξήθηκε μάλιστα κατά 3% περίπου μεταξύ 1974 και 1982, ΕΣΥΕ, *Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 1982* (υπό έκδοση).

30. Ενδεικτικά αυτού του ρυθμού είναι τα στοιχεία που περιέχονται στο άρθρο του Κ. Τσουκαλά, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», *Αντί*, τ. 260 (11.5.1984), σ. 21-23.

31. Δ. Εμμανουήλ, *Λαϊκή κατοικία*, σ. 85-89 και 100-101.

και συγγενική-φιλική βοήθεια, σταδιακή κατασκευή, αποφυγή —ειδικά για τα αυθαίρετα— τελών, φόρων, κ.λπ.).

Τα δύο παραπάνω στοιχεία, είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό, φαίνεται ότι αποτέλεσαν το πεδίο εξεύρεσης λύσεων του στεγαστικού προβλήματος για μεγάλο τμήμα των εργαζομένων στη μεταπολεμική περίοδο.

Είναι φανερό συνεπώς, ότι η διερεύνηση των στεγαστικών συνθηκών θα πρέπει να επιτρέπει συνολικά την εξέταση της σχέσης «ανάγκη κατοικίας — μέσα του νοικοκυριού για την αντιμετώπισή της» και όχι μόνο στη βάση του τρέχοντος εισοδήματος, αφού κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε τελείως εσφαλμένα συμπεράσματα. Άλλωστε ο ρόλος των πληρωμών για την απόκτηση κατοικίας φαίνεται πως είναι αρκετά περιορισμένος.³²

Η ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης αποτελεί, όπως είπαμε, τον βασικότερο παράγοντα ελάττωσης του διαθέσιμου χρόνου του νοικοκυριού για εργασία προετοιμασίας της κατανάλωσης, με άμεσες ως εκ τούτου συνέπειες στη διαμόρφωση των στεγαστικών αναγκών. Στην Ελλάδα το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών είναι αρκετά χαμηλότερο από αυτό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.³³ Η απόσταση μάλιστα ανάμεσα στα σχετικά ποσοστά μεγαλώνει σημαντικά όταν εξετάσουμε τη γυναικεία απασχόληση στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες που αποτελεί το βασικό κομμάτι της απασχόλησης στις αστικές περιοχές.³⁴ Η κατάσταση αυτή αφήνει περισσότερα περιθώρια για εργασία προετοιμασίας της κατανάλωσης στα πλαίσια του νοικοκυριού και δεν οδηγεί πιεστικά στην ανάγκη απόκτησης διευρυμένου οικιακού εξοπλισμού για την εξοικονόμηση χρόνου. Παράλληλα η γυναικεία απασχόληση παρουσιάζεται αυξημένη στις περιοχές των ευπορότερων και μεσαίων στρωμάτων,³⁵ τουλάχιστον όσον αφορά στην περιοχή της πρω-

32. Δ. Εμμανουήλ, *Λαϊκή κατοικία*, σ. 61. Εδώ μπορούμε να προσθέσουμε το γεγονός ότι από την άποψη αυτή το νοικοκυριό δεν είναι πάντα το πιο ενδεδειγμένο πεδίο ανάλυσης. Άτομα που δεν εμφανίζονται συχνά ως μέλη νοικοκυριού (μετανάστες, ναυτικοί, κ.λπ.) παίζουν πολλές φορές καθοριστικό ρόλο στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών, ιδιαίτερα στο πλαίσιο κοινωνικών ομάδων χαμηλού εισοδήματος.

33. C.N. Athanasopoulos, *The Wealth of Europe*, Αθήνα 1978, σ. 43.

34. Το 1970 το ποσοστό γυναικείας απασχόλησης στη βιομηχανία ήταν 17.9% για την Ελλάδα και 24.9% για τις χώρες της ΕΟΚ, ενώ για τις υπηρεσίες τα ποσοστά ήταν 27.6% και 42.7% αντίστοιχα. Βλ. C.N. Athanasopoulos, *ό.π.*, σ. 37 και 43.

35. Οι δήμοι και κοινότητες της περιοχής της πρωτεύουσας που το ποσοστό του γυναικείου εργατικού δυναμικού τους στο σύνολο του ενεργού τους πληθυσμού είναι μικρότερο από 20% ή μεγαλύτερο από 25% φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα (στοιχεία 1971).

Π. Ψυχικό	36.4	Ν. Πεντέλη	14.3
Μελίσσια	35.6	Πετρούπολη	16.2

τεύουσας. Το γεγονός αυτό δείχνει πιθανότατα μεταξύ άλλων και την αδυναμία του δεύτερου —και δεύτερης κατηγορίας— μισθού να υποκαταστήσει, στα πλαίσια ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, τις παλιές μορφές κατανάλωσης και προετοιμασίας της με επαρκείς εμπορευματικές σε βαθμό τέτοιο που η αλλαγή αυτή καταλήγει σε πληρέστερη κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού.

Εξάλλου η σταθερότητα του τύπου κατοικίας, από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν, που προκύπτει λογικά επιτρέπει την ανάπτυξη και διατήρηση σχέσεων αλληλοβοήθειας σε επίπεδο συγγενικών ή κοινής καταγωγής νοικοκυριών που συγκατοικούν ή κατοικούν κοντά.³⁶ Μ' αυτόν τον τρόπο αυξάνεται ο διαθέσιμος χρόνος του νοικοκυριού και δημιουργείται η δυνατότητα αντιμετώπισης των επιπτώσεων της έστω και σχετικής ανάπτυξης της γυναικείας απασχόλησης με περιορισμένη προσφυγή σε εμπορευματικές καταναλώσεις. Η κατάσταση αυτή διευκολύνεται και από την απουσία παρεμβάσεων ανάπλασης του πολεοδομικού ιστού που θ' αποτελούσε για τα δίκτυα αλληλοβοήθειας σημαντική διατάραξη.

Η δυνατότητα πρόσβασης στις σχέσεις αλληλοβοήθειας και γενικότερα στην αναπαραγωγή εκτός κλασικών καπιταλιστικών δομών φαίνεται, εξάλλου, να διαφοροποιείται μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών. Σε ορισμένες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ευνοημένα από την άποψη αυτή παρουσιάζονται τα μεσαία στρώματα και ορισμένα τμήματα της εργατικής τάξης με σταθερή και εξασφαλισμένη εργασία.^{36α} Στις ελληνικές συνθή-

Φιλοθέη	34.8	Βουλιαγμένη	16.5
Παπάγου	34.3	Καματερό	16.8
Δ. Αθηναίων	30.0	Πέραμα	17.3
Ν. Ψυχικό	27.8	Κερατσίνι	17.3
Εκάλη	27.7	Αργυρούπολη	17.5
Καλλιθέα	27.4	Ν. Λιόσια	17.6
Ζωγράφου	27.2	Ν. Ερυθραία	17.7
Πεύκη	25.7	Κορυδαλλός	18.4
Καισαριανή	25.7	Χαϊδάρη	19.3
Χολαργός	25.5	Αγ. Δημήτριος	19.6
Ν. Σμύρνη	25.5	Περιστέρι	19.6
Λυκόβρυση	25.4	Αγ. Ανάργυροι	19.8
Βύρωνας	25.4	Αγ. Βαρβάρα	19.9
		Νίκαια	19.9

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τ. V, τχ. I, Αθήνα 1982.

36. Ταυτόχρονα, βέβαια, η αναγκαιότητα ύπαρξης τέτοιων σχέσεων αποτελεί παράγοντα διατήρησης της σταθερότητας του τύπου κατοικίας.

36α. J.I. Gershuny, «Economic development and change in the provision of services», in N. Redclift, E. Mingione (eds.), *ό.π.*, σελ. 128-164.

κες η μελέτη του ζητήματος αυτού έχει προφανώς ιδιαίτερη σημασία λόγω του συγκριτικά αυξημένου ειδικού βάρους των προκαπιταλιστικού τύπου δομών κατανάλωσης.

Οι παραπάνω παράγοντες διαμόρφωσης των στεγαστικών αναγκών ασκούν την επίδρασή τους σε συνδυασμό και αλληλεξάρτηση με ιδεολογικά στοιχεία (αντιμετώπιση της ιδιοκατοίκησης ως αυτοσκοπού, πρότυπα αγροτικής ζωής από σχετικά πρόσφατο παρελθόν, αναμφισβήτητη αποδοχή του θεσμού της οικογένειας και των υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που συνεπάγονται οι σχέσεις στα πλαίσιά της, εξατομίκευση της προοπτικής και της ελπίδας κάλυψης των αναγκών, κ.λπ.), πολιτικές δομές (πελατειακές σχέσεις, μικρή ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και σχεδόν ολοκληρωτική απουσία του στον τομέα της στέγασης, κ.λπ.), οικονομικές συγκυρίες (επιπτώσεις των παρατεταμένων περιόδων ανεργίας, επιπτώσεις της μετανάστευσης στη δυνατότητα και τον τύπο κάλυψης των στεγαστικών αναγκών, εμφάνιση τάσεων αποβιομηχάνισης^{36β} που οδηγούν σε γεωγραφική ανακατάταξη του εργατικού δυναμικού και που ο χαρακτήρας τους μάλλον δεν θα είναι συγκυριακός, κ.λπ.), ιστορικές συγκυρίες (ερχομός των προσφύγων της Μ. Ασίας, πληθυσμιακές μεταβολές και καταστροφές οικιστικού αποθέματος κατά τη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου), καθώς και ορισμένα άλλα στοιχεία (συγκεκριμένο τοπικό πλαίσιο, δομή του νοικοκυριού, ενδοοικογενειακές σχέσεις, κ.λπ.) που συχνά έχουν ιδιαίτερα σημαντική επιρροή. Ο πολυπροσδιορισμός αυτός απαιτεί την παράλληλη/ενιαία διερεύνηση του συνόλου των προσδιοριστικών παραγόντων των στεγαστικών αναγκών ώστε ν' αποφευχθούν οι μονομερείς ερμηνείες και να διαφανεί το συγκεκριμένο πλαίσιο αλλά και το μέτρο του σε τελική ανάλυση καθορισμού τους από τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής και από τη θέση σ' αυτές. Μέχρι σήμερα όμως δεν έχει εμφανιστεί κάποια γενική θεωρία που να καλύπτει ικανοποιητικά το ζήτημα της άρθρωσης των διαφόρων επιπέδων αυτού του πολυπροσδιορισμού.

Οι χαμηλοί ρυθμοί προλεταριοποίησης της ελληνικής κοινωνίας που προαναφέραμε, μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για να τεθεί ένα βασικό ζήτημα: κατά πόσο υποθέσεις που στηρίζονται σε θεωρητικές επεξεργασίες με άξονα

36β. Α. Λεοντίδου, «Βιομηχανικός μετασχηματισμός και η αναχωροθέτηση της βιομηχανικής απασχόλησης στη μεταπολεμική Αθήνα», *Πόλη και Περιφέρεια* Μάιος - Αύγουστος 1983, σ. 79-105.

την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης είναι κατάλληλες για τη διερεύνηση των στεγαστικών αναγκών στο σύνολο του κοινωνικού φάσματος και μάλιστα σε μια κοινωνία που δεν χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας.

Όσον αφορά στο πρώτο σημείο, είναι γνωστό ότι στα πλαίσια του καπιταλισμού οι στεγαστικές ανάγκες, αλλά και οι ανάγκες γενικότερα, καλύπτονται με δύο διαφορετικούς τρόπους: είτε με δαπάνη του αντίτιμου των απαραίτητων στοιχείων για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (μισθός), είτε με δαπάνη ιδιοποιημένης υπεραξίας. Στην πραγματικότητα βέβαια δεν συναντούμε αμιγείς τους μηχανισμούς αναπαραγωγής ούτε σε επίπεδο ατόμων. Η κοινωνική κλίμακα παρουσιάζει μια συνέχεια περιπτώσεων που τα δύο άκρα της κυριαρχούνται αντίστοιχα από τους δύο προαναφερθέντες τρόπους αναπαραγωγής. Στο επίπεδο των συγκεκριμένων ατόμων και κατ'επέκταση των κοινωνικών κατηγοριών, δεν υπάρχουν αποκλειστικοί αλλά κυρίαρχοι τρόποι αναπαραγωγής· δεν πρέπει να ξεχνούμε, εξάλλου, ότι οι τρόποι αυτοί κάλυψης των αναγκών πλαισιώνονται και από άλλους, οι οποίοι αποτελούν επιβιώσεις που αντιστοιχούν σε προγενέστερες παραγωγικές σχέσεις.

Η κάλυψη των αναγκών μέσω του μισθού χαρακτηρίζει, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τη διαδικασία αναπαραγωγής του μεγαλύτερου μέρους του κοινωνικού συνόλου. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι θα πρέπει να παραγνωρίσουμε τον δεύτερο τρόπο κάλυψης των αναγκών που/επειδή κυριαρχεί σε μικρό τμήμα της κοινωνικής κλίμακας. Αναφορικά με τον δεύτερο αυτό τρόπο υπάρχει η εντύπωση ότι βρισκόμαστε έξω από τα όρια της αναγκαιότητας: κατανάλωση για την τέρψη καθοριζόμενη απλώς από κάποια ρεύματα της μόδας, κάποιες προσπάθειες διάκρισης, κάποια κοσμοπολίτικα πρότυπα, κ.λπ. Στο επίπεδο αυτού του τύπου κατανάλωσης τα όρια της αναγκαιότητας δεν σχετίζονται, πράγματι, με την αναπαραγωγή κάποιας εργατικής δύναμης αλλά με τις ιστορικά και κοινωνικά δεδομένες δυνατότητες του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού να παράγει καί να καταναλώνει «υψηλής ποιότητας» αγαθά και εξυπηρετήσεις.

Η δαπάνη υπεραξίας παραπέμπει όμως απαρέγκλιτα σε τέτοιου είδους κατανάλωση; Το τμήμα της υπεραξίας που εξυπηρετεί καταναλωτικές δαπάνες κατανέμεται, κατά ένα μέρος, πολυδιασπώμενο, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο (είτε μέσω μισθού στα διευθυντικά στελέχη και συναφείς κατηγορίες, είτε μέσω της δυνατότητας άλλων κατηγοριών να διατηρήσουν υποτυπώδη μέσα παραγωγής για την άμεση άντλησή της, κ.λπ.) και παίζει ουσιαστικά το ρόλο ενός απλού συμπληρώματος που δεν οδηγεί πάντα σε ριζικά διαφορετικό επίπεδο κατανάλωσης από αυτό που χαρακτηρίζει τις συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, πράγμα που εκφράζεται συγκεκριμένα από

την τάση σύγκλισης των συνθηκών αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων.^{36γ}

Στην Ελλάδα όπου η ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας γίνεται με πολύ χαμηλούς ρυθμούς, οι εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό αποτελούν μια ιδιαίτερα πολυπληθή κατηγορία.³⁷ Για τα περισσότερα μέλη αυτής της κατηγορίας το θέμα της δυνατότητας κάλυψης των αναγκών τους μπορεί να προσεγγισθεί με τρόπο ανάλογο με εκείνον που ο Μαρξ προσεγγίζει τη θέση της μικρής αγροτικής καλλιέργειας, όπου ο μικροκαλλιεργητής δεν προσβλέπει στο μέσο ποσοστό κέρδους αλλά «στον μισθό που αποδίδει στον εαυτό του».³⁸ Αντίστοιχη προσέγγιση, τηρουμένων των αναλογιών, μπορεί να γίνει και για ένα μέρος της κατηγορίας των εργοδοτών.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανάλυση των αναγκών με βάση τα χαρακτηριστικά αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης καλύπτει, ως ένα σημείο, τις απαιτήσεις της έρευνας για τις στεγαστικές ανάγκες του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού με την προϋπόθεση ότι ως φορείς εργατικής δύναμης δεν εκλαμβάνονται μόνο όσοι την προσφέρουν άμεσα για μίσθωση αλλά και όσοι, παρά το γεγονός ότι κατέχουν διαφορετική θέση στις παραγωγικές σχέσεις, δεν πετυχαίνουν επίπεδο αναπαραγωγής ριζικά διαφορετικό. Παράλληλα βέβαια, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η διαφορετική θέση στις παραγωγικές σχέσεις, ακόμη και όταν δεν συνοδεύεται από ριζικά διαφορετικό επίπεδο ικανοποίησης των αναγκών, δεν είναι απαλλαγμένη συνεπειών στο επίπεδο της δυνατότητας συνειδητοποίησης των μηχανισμών κάλυψης των αναγκών, των διαθέσεων διεκδίκησης, κ.λπ., που μπορούν ν' αποτελέσουν βάση ερμηνείας των σχετικών διαφοροποιήσεων.

Το πλέγμα των προσδιοριστικών παραγόντων των στεγαστικών αναγκών όπως επίσης και των δυνατοτήτων και μορφών κάλυψής τους είναι, καθώς φαίνεται, ιδιαίτερα εκτεταμένο. Η διερεύνηση των στεγαστικών αναγκών χρειάζεται, κατά συνέπεια, ιδιαίτερη φροντίδα ώστε να γίνει σε βάση τέτοια που να επιτρέπει την ανάδειξη όσο το δυνατόν περισσότερων συσχετίσεων μεταξύ των βασικών συστατικών στοιχείων της υπάρχουσας κατάστασης και των παραγόντων που τη διαμορφώνουν. Βρισκόμαστε σε συνθήκες όπου η

36γ. Παρουσιάζονται παρ' όλα αυτά και αντίρροπες τάσεις που τροφοδοτούν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της κατανάλωσης —ή δημιουργούν νέες— και προσφέρουν έδαφος για τις σχετικές πολιτικές διαφοροποιήσεις.

37. Το 1971 πλησίαζαν το 20% του ενεργού πληθυσμού στους περισσότερους δήμους της Αθήνας, ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών*.

38. K. Marx, *Le capital*, Editions Sociales, Παρίσι 1971, βιβλίο 3ο, τ. III, σ. 185.

διερεύνηση των διαφόρων μεγεθών και φαινομένων στη βάση της απλής κοινωνικής και δημογραφικής κατανομής τους είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα αδυνατούσε να οδηγήσει σε ουσιαστικά συμπεράσματα, σε αντίθεση με τη σχετική διαφάνεια (που και αυτή αποτελεί αντικείμενο όλο και πιο έντονης αμφισβήτησης) των αποτελεσμάτων αντίστοιχων ερευνών σε συνθήκες ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Χρειάζεται κατά συνέπεια και μεγαλύτερη ποσότητα πληροφοριών αλλά και ποιότητα τέτοια που να επιτρέπει την πραγματική δοκιμασία των διατυπωμένων υποθέσεων. Για παράδειγμα μπορούμε να πούμε ότι το ύψος του κόστους στέγασης αν δεν συνοδεύεται από διευκρινίσεις για τον τύπο της δαπάνης (συσσωρευμένο εισόδημα, εκποίηση περιουσιακών στοιχείων, φόρος προίκας ή κληρονομιάς, προσωπική εργασία, κ.λπ., ή συνδυασμός των παραπάνω) δεν αποτελεί πολύ χρήσιμη πληροφορία. Αντίστοιχα, η απόσταση της κατοικίας από τον τόπο δουλειάς δεν έχει ιδιαίτερο νόημα αν δεν πληροφορηθούμε τον τρόπο της καθημερινής κάλυψής της και κυρίως τη σταθερότητα της απασχόλησης, του τόπου απασχόλησης και του τόπου κατοικίας. Το επίπεδο του οικιακού εξοπλισμού ενός νοικοκυριού, χωρίς συσχέτιση με την απασχόληση των μελών του νοικοκυριού, τον διαθέσιμο χρόνο τους και την τυχόν βοήθεια που τους παρέχεται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στις δουλειές του σπιτιού, είναι, επίσης, πληροφορία περιορισμένης σημασίας.

Πέρα από τη δυνατότητα ικανοποιητικής κάλυψης των πτυχών της σημερινής κατάστασης που η μέθοδος διερεύνησης οφείλει να παρέχει, πρέπει να διαθέτει και στοιχεία διαχρονικότητας. Η εξέταση της «ιδιόμορφης» αυτής κατάστασης όπου η κάλυψη των αναγκών στέγασης παίρνει την ίδια μορφή—ανάπτυξη της ιδιοκατοίκησης— που πήρε και στις περισσότερες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες—γνωρίζοντας μάλιστα εδώ σημαντικότερη ανάπτυξη στο χώρο των λαϊκών στρωμάτων³⁹ από τη συγκυριακή που υπήρξε για τα λαϊκά στρώματα και ιδιαίτερα για το ασθενέστερο τμήμα τους στις χώρες αυτές— προσδιοριζόμενη όμως από διαφορετικούς παράγοντες, θα είναι ατελής αν δεν μπορεί να οδηγήσει στη διατύπωση συμπερασμάτων για τις τάσεις εξέλιξης της κατάστασης.

Λογικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι με το πέρασμα του χρόνου στενεύουν, έστω και με όχι ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς, τα περιθώρια ουσιαστικής συνεισφοράς των προκαπιταλιστικών επιβιώσεων στην κάλυψη των στεγαστι-

39. ΥΔΕ-ΕΚΚΕ, *ό.π.*, τ. Α, σ. 272-273. Στη Θεσσαλονίκη το ποσοστό ιδιοκατοίκησης παρουσιάζεται αρνητικά συνδεδεμένο με την εισοδηματική και επαγγελματική κλίμακα, βλ. Ομ. Εργασίας ΤΕΕ, *ό.π.*, σ. 248.

κών αναγκών, αλλά και στη διαδικασία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης γενικότερα, αφού συμπίεζονται όλο και περισσότερο κάτω από το βάρος της ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων σε όλους τους τομείς. Η μακροχρόνια δυνατότητα κάλυψης σημαντικού μέρους των αναγκών μέσα στα παραπάνω πλαίσια, σε συνδυασμό με τη γενικότερη κοινωνική πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας, οδήγησαν στην απουσία πραγματοποιήσεων σύγχρονης υποδομής κατανάλωσης —δηλαδή συλλογικών μέσων κατανάλωσης—, απουσία που διευκολύνθηκε σημαντικά από το χαμηλό επίπεδο και πολλές φορές την ανυπαρξία σχετικών διεκδικήσεων. Η ανυπαρξία δε αυτή πρέπει να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μακροχρόνια δυνατότητα έστω και μερικής κάλυψης των σχετικών αναγκών μέσω διαδικασιών κατανάλωσης που στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό σε προκαπιταλιστικές επιβιώσεις και οι οποίες στις συνθήκες αυτές αποτελούσαν εναλλακτικές λύσεις και υποκατάστατα, ως ένα σημείο, της ανάπτυξης «αμιγώς» καπιταλιστικών δομών κατανάλωσης. Ο συνδυασμός αυτής της έλλειψης υποδομής και της αυξανόμενης δυσκολίας κάλυψης των αναγκών μέσα από άλλες δομές δημιουργεί προοπτική κρίσης, ιδιαίτερα σε τομείς —όπως η στέγαση— όπου το ειδικό βάρος αυτών των εναλλακτικών μορφών κατανάλωσης είναι συγκριτικά μεγαλύτερο.